

पुणे शहरातील

महाजन
व
नगरशोध

ध.रा.गाडगीळ

गोखले अर्थशास्त्र संस्था
मराठी प्रकाशन सातवें

पु णे श ह रां ती ल महाजन व नगरशेठ

[कै. दत्तोपंत आपटे यांच्या पंचराव्या स्मृतिदिनानिमित्त
ता. ९-११-१९५८ रोजी भारत इतिहास मंत्रोद्यक
मंडळाच्या वतीने दिलेले व्याख्यान]

ध. रा. गाडगीळ

१९६२

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४
पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७

©. गोखले अर्थशास्त्र संस्था
पुणे ५

किंमत रु. १०००

ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनसवर्धापैकी कांही रक्कम महाराष्ट्र
राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळाकडून मिळाली आहे.

प्रकाशक : ध. रा. गाढगीळ, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ५

मुद्रक : मा. ह. पटवर्धन, संगम प्रेस (प्रा.) लिमिटेड, ३८३ नारायण पेठ, पुणे ३

पुणे शहरांतील महाजन व नगरशेठ'

राजवाड्यांनी आपल्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत इतिहासाची व्याप्ति एणेंप्रमाणें दर्शविली आहे: ते लिहितात, “कोणत्याहि संस्कृत राष्ट्राच्या चरित्राचा सांगोपांग विचार करावयाचा म्हटला म्हणजे तो अनेक दृष्टींनी केला पाहिजे. धर्म, नीति, विद्या, समाज, व्यापार, कृषि, कलाकौशल्य, कायदेकानू, राजकारण व तत्सिद्धार्थ केलेल्या अंतःस्थ व बहिःस्थ खटपटी इतक्या सर्वांच्या प्रगतीचा किंवा विगतीचा कालक्रमानें, व्यवस्थित, बांधेसूत, पद्धतवार व सप्रमाण विचार केला जाऊन तो पुनः आत्मिक व भौतिक रीत्या झाला म्हणजे राष्ट्राचें चरित्र समग्र कळलें असें होतें.”^१ नंतर सहाव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत, “इतिहास म्हणजे केवळ गतराजकारण हें विधान सर्वस्वी अपुतें आहे” असें सांगून, “धर्म, आचार, विद्या, व्यापार वगैरे अनेक व्यवहारांच्या घडामोडी राष्ट्रांत होत असतात व त्यांचा समावेश समाजाच्या चरित्रांत करणें अत्यावश्यक असतें”^२ असें त्यांनीं प्रतिपादिलें. याच प्रस्तावनेतील पुढील विवेचनांत मराठ्यांच्या इतिहासाच्या समकालीन परिस्थितीचें त्यांनीं परीक्षण केलें, व “शास्त्रीय स्थितीची छाप समाजावर आस्ते आस्ते बसत चालली आहे ह्यांत बिलकुल संदेह नाही”^३ व “सद्यस्क चळवळींवर चिपळोणकरांच्या निर्भोड टीका आणि सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विषयांवर रानड्यांचे निबंध शास्त्रीय स्थितीच्या आगमनाचें द्योतक

१. कै. दत्तोपंत आपटे यांच्या पंधराव्या स्मृतिदिनान्निमित्त, ता. ९-११-५८ रोजी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या वतीने प्रस्तुत व्याख्यान दिलें गेलें.
२. राजवाडे वि. का., खेवसंग्रह भाग १, ‘ऐतिहासिक प्रस्तावना’, भारत इतिहास संशोधक मंडळ (पुणे) पुरस्कृत ग्रंथमाला, क्र. १२, १९२८, पृष्ठे २६-२७.
३. किता, पृ. ३०६.
४. किता, पृ. ३५६.

आहेत”^१ असे अभिप्राय व्यक्त केले. रानड्यांच्या ऐतिहासिक ग्रंथाबद्दल त्यांनी असें लिहिलें आहे कीं, “मराठ्यांच्या समाजचरित्राला अध्याहृत कारणपरंपरा आहे हा सिद्धांत त्यांच्या ग्रंथानें कायमचा प्रस्थापित केला आहे ह्यांत संशय नाही”; तसेंच ‘मराठ्यांच्या इतिहासांतील कांहीं टिपणें’ हा तेलंगांचा निबंधहि “समाजशास्त्राच्या तयारीचा पूर्वसूचक आहे”^२ असें त्यांनीं म्हटलें आहे. याचबरोबर “टीका, जितक्या खोल, विस्तृत, सूक्ष्म व व्यापक असावयास पाहिजेत तितक्या अद्याप होऊं लागल्या नाहीत. अद्यापि सर्वत्र प्रकार स्थूल व स्फुट असाच आहे”, “शास्त्रीय स्थितीचें आगमन संभाव्य होण्यास मुख्य कारण जी समाजाच्या चरित्राची इत्यंभूत हकीकत, तिचीं साधनें प्रसिद्ध होण्यास नुकता कोठें प्रारंभ झाला आहे. हीं साधनें झालीं आहेत त्याहून शंभरपट प्रसिद्ध झाल्यावांचून व त्यांची विवेचक दृष्टीनें छाप झाल्यावांचून इतिहासाची व समाजशास्त्राची निर्मिति होणें शक्य नाही”^३ असा स्पष्ट इशारा त्यांनीं दिला आहे.

सहाव्या खंडाची प्रस्तावना छापल्यास पन्नास वर्षे झालीं. या अवधींत मराठी इतिहासलेखनाची प्रगति किती व कशी झाली याचें कोणत्याहि अधिकारी व्यक्तीनें केलेलें परीक्षण माझ्या अवलोकनांत नाही. असें परीक्षण करण्याचा मला बिलकुल अधिकार नाही. परंतु साधनें प्रसिद्ध करण्यांत जरी बरीच मजल या कालखंडांत मारली गेली असली, तरी ही सामग्री बहुधा एकांगी आहे व सर्वांगीण समाजचरित्राचें विवेचक दृष्टीनें निरूपण होण्याचे प्रयत्न रानडे, तेलंगांच्या पुढील काळांत विशेष झालेले नाहीत असें बरबर पाहतांहि उघड दिसतें. राजवाड्यांनीं केवळ राजकारण म्हणजे इतिहास नाही असें सांगितलें असूनहि त्यांनीं स्वतः प्रसिद्ध केलेल्या खंडांत व तदनंतरच्या बहुतेक खटाटोपांत राजकारणी पुरुषांच्या राजकारणविषयक हालचाली यांसंबंधींचीच साधनें बहुतेक प्रसिद्ध झालीं आहेत. आजतागायत

१. कित्ता, पृ. ३५६.

२. कित्ता, पृ. ३५८.

३. कित्ता, पृष्ठे ३५६-५७,

टिकून राहिलेली व आज उपलब्ध असलेली साधने बहुतेक सर्व अशाच प्रकारची आहेत, असें एक कारण त्या अवस्थेच्या समर्थनार्थ सांगता येईल. परंतु हें सर्वस्वी समाधानकारक वाटत नाही. कारण कीं, पेशवे दप्तरांत दूरत-हेचे कागद आहेत. तेथें पुण्यांतील निरनिराळ्या पेठांच्या इतिहासाबाबत कांहीं कागद मिळतात कां पहावें अशी विनंति मीं कांहीं संशोधकांस केली असतां त्यांस थोड्या दिवसांच्या उद्योगानें महत्त्वाच्या याद्या व कागद मिळूं शकले माझी तत्कालीन गरज भागल्यानें मीं या उपक्रमाचा पाठपुरावा केला नाही. पण असा उद्योग विशिष्ट हेतूनें सतत केल्यास या दप्तरांत सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची भरपूर माहिती मिळेल अशी माझी खात्री आहे. तेव्हां, साधनें उपलब्ध नाहीत यापेक्षां संशोधक व इतिहासलेखक या दृष्टीनें खटपट व विचारच करीत नाहीत असा ग्रह होतो.

राजकारणी हालचालींचा अभ्यास हें इतिहासाचें एक प्रमुख अंग आहे असें मी मानतो. सर्व समाजाची शक्ति विशिष्ट बाबतीपुरती तरी राजा राज्यत्रय व शासनसंस्था यांत केंद्रित झालेली असते व अनेक महत्त्वाच्या समाज-व्यवहारास वळण लावणें, त्यांचें नियमन करणें हें त्यांजकडून होतें. परंतु 'राजा कालस्य कारणम्' हें जितकें खरें तितकेंच, परिस्थिति राजास बनविते, राज्यकर्त्यांच्या हालचालींस मर्यादा घालते हेहि खरें, आणि दीर्घ-कालीन इतिहासाचें सूत्र समजावयाचें असल्यास तात्कालिक राजकीय घडामोडींच्या पलीकडे जाऊन समाजरचना, समाजविकास इत्यादि बाबतच्या बदलत्या परिस्थितीचा अभ्यास केला पाहिजे. आर्थिक व्यवस्थेचा व घडामोडींचा इतिहास हें या अभ्यासाचें एक महत्त्वाचें अंग आहे. सर्व मानवेतिहासाचें सूत्र आर्थिक उत्पादनव्यवस्था हेंच आहे हा आत्यंतिक मार्क्सवाद जरी बाजूस सारला तरी आदिकालापासून, मानवाचें भ्रमण व जीवन यांपासून त्यांच्या धर्म व नीतिकल्पना येथपर्यंत आर्थिक व्यवहारानें आपला पगडा कसा बसविला आहे याची प्रचीति गेल्या पन्नास वर्षांत इतिहासाच्या सूक्ष्म अभ्यासकांस अधिकाधिक झाली आहे. परिणामी, आर्थिक व्यवहार, आर्थिक कलह व आर्थिक स्थित्यंतरें यांजकडे सर्व देशांतील इतिहासज्ञ बारकाईनें लक्ष पुरवीत आहेत.

या जागतिक प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या अभ्यासांत कोठे उमटलेले दिसत नाही. मराठ्यांच्या आर्थिक इतिहासाच्या साधनांचा मुख्य संग्रह अजूनही, रा. व. वाढांनी^१ संपादिलेल्या रोजनिशींतच आढळतो. पेशवे दप्तराच्या अनेक खंडांतील फार थोड्यांत सामाजिक व आर्थिक माहितीचे म्हणून कागद छापले आहेत. पण त्यांची निवड कोणत्याहि पद्धतीनुसार, अगर पूर्वविचारानुसार केलेली दिसत नाही व त्यांचे संपादनांत गबाळेपणा उघडउघड दिसून येतो. श्री. ना. गो. चाफेकर यांच्या 'पेशवाईच्या सावलीत'^२ या पुस्तकांत खाजगी सावकारांच्या बऱ्यांतून निवडलेले उतारे असल्याने ते एक महत्त्वाचे नवीन साधन मानले पाहिजे. तसेंच, कॅ. वासन-रावजी काळे यांनीहि सावकारी बऱ्या पाहून काहीं लहान पण महत्त्वाची टिपणे लिहिणे यापलीकडे काहीं केले नाही. इतरत्र अर्थतिहासज्ञ म्हणविणाऱ्यांनीहि हातीं आलेल्या कागदांपैकीं आर्थिक म्हणून वाटले ते निराळे काढून त्यांवर जुजबी टिपणे लिहिणे या पलीकडे काहीं केलेले नाही. मराठेशाहीतील अर्थव्यवस्था व आर्थिक कारभार यांबाबत न्यायमूर्ति रानड्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेपलीकडे खरी मजल गेली ती फक्त तीस वर्षांपूर्वीच्या सेन यांच्या 'अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह सिस्टिम ऑफ दि मराठाज्'^३ या पुस्तकाची एवढी सांगितले म्हणजे याबाबतच्या सद्यस्थितीची अर्थार्थ कल्पना येईल.

आर्थिक इतिहासाची साधने आणि आर्थिक स्थितीचे वर्णन यांबाबत जे आतां सांगितले ते अर्थव्यवस्था, समाजरचना व राजकारण यांच्या परस्पर-संबंधाविषयींच्या विवेचनेला पूर्णपणे लागू पडतें. रानडे व तेलंगांतरचे महाराष्ट्रांतील विचक्षण इतिहासज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ म्हणजे राजवाडे व

१. वाढ रा. व. गणेश त्रिमणाजी, 'सातारकर महाराज व पेशवे यांच्या रोजनिशी', डेकन व्हर्न्याक्युलर ट्रॅन्सलेशन सोसायटी, पुणे, १९०६ ते १९११.
२. चाफेकर ना. गो., 'पेशवाईच्या सावलीत', भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुरस्कृत ग्रंथमाळा, क्र. ३४, पुणे, १९३७.
३. Sen Surendranath, *Administrative System of the Marathas*, University of Calcutta, 1923.

केतकर. राजवाड्यांच्या कार्याची व्याप्ति फार मोठी व त्यांची प्रतिभा अनेक क्षेत्रांत तेजस्वीपणें चमकली. परंतु आर्थिक बाबींकडे त्यांचें लक्ष फारसें गेलेंच नाही असें दिसतें. महाराष्ट्रघर्म, हिंदुपदपादशाही इत्यादि महाराष्ट्रे-तिहासाच्या विवेचनांतील त्यांच्या मूलभूत कल्पनांचा आर्थिक व्यवहाराशीं यांनीं संबंध जोडलेला नाही. त्यांच्या एकंदर व्यापक सर्वांगीण विवेचनांतहि कृषि, व्यापार, इत्यादींचा उल्लेख आला तरी अर्थव्यवस्था अगर अर्थव्यवहार यांस महत्त्वाचें स्थान कोठें दिलेलें आढळत नाही. केतकर अर्थात् खुद्द अर्थ-शास्त्रांत पारंगत; परंतु त्यांच्या इतर प्रचंड उद्योगांत आर्थिक इतिहासाच्या तपशिलाचा विचार करण्यास त्यांस फावलेलें दिसत नाही. ज्ञानकोशाच्या " हिंदुस्थान व जग " या प्रस्तावनाखंडांत एतद्विषयीं कांहीं विचार विकुरलेले आढळतात; पण येथील लिखाणाचा रोख वर्तमान परिस्थितीवर असल्यामुळें ऐतिहासिक विचार मुख्यतः ओघानें आलेला व स्पष्टीकरणात्मक असा आहे. राजवाडे-केतकरांनंतर महाराष्ट्र-इतिहासांत विचारवंत म्हणून नावें घ्याव-याचीं तीं मुख्यतः कै. दत्तोपंत आपटे व श्री. अंबकरराव शेजवलकर यांचीं परंतु यांहीपैकीं कोणी आर्थिक इतिहासाचीं साधनें, आर्थिक परिस्थितीचें वर्णन अगर अर्थव्यवहाराचें व घडामोडीचें आमच्या इतिहासांतील महत्त्व-मापन यांकडे विशेष लक्ष दिलेलें नाही.

निर्देशित उणीवांपैकीं एखादीहि अंशतः भरून काढण्यास मी आज उद्युक्त झालों आहे असा या प्रस्तावनेचा रोख नाही. यांपैकीं कांहींहि करण्यास मी सर्वस्वीं अपात्र आहे हें मी जाणतो. माझा आजचा मुद्दा एवढाच कीं या उणीवा राहिल्या आहेत हें प्रथम मराठी इतिहास-अभ्यासकांच्या तजरेंस आणावें; तदनंतर कांहीं तपशिलांकडे लक्ष वेधून, या उणीवांचें स्वरूप काय हें सांगावें; अधिकारी व्यक्तींनीं कोणत्या दिशेनें प्रयत्न केल्यास त्या भरून निघण्याचा संभव आहे हें निर्देशावें; व ऐतिहासिक विवेचनांत अर्थव्यवहाराचा विचार न केल्यास एकांगीपणा कसा येतो हें एकंदर निरूपणाच्या ओघांत स्पष्ट करावें. अठराव्या शतकांतील माहितीचा व घडामोडींचा विशेषत्वें मी आज

१. केतकर डॉ. श्रीधर व्यंकटेश, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, विभाग १, (हिंदुस्थान व जग), पृ. ४६१.

विचार करणार आहे, याची कारणे दोन : एकतर भारतांतील आधुनिक वळणाच्या अर्थव्यवहाराचा उद्गम व विकास यांचा अभ्यास कांहीं सहाय्यायांच्या प्रदतीने मी हल्लीं करित आहे. हे करित असतां महाराष्ट्रांतील अठराव्या शतकांतील आर्थिक परिस्थितीबाबत माहिती जमविण्याचा प्रयत्न मी साहजिकच केला. अशा रीतीने हा भाग मला थोडासा ज्ञात असल्यामुळे त्याविषयीच बोलणें योजावें हें सहज घडलें; दुसरें असें कीं आधुनिक महाराष्ट्र समाजाची घडण, महाराष्ट्रीयांची प्रचलित मनोभूमिका व आमच्या आजच्या समस्या या कशांचाहि विचार करावयाचा तर त्यांचें मूळ हुडकण्यास निदान अठराव्या शतकापर्यंत तरी जाणें आवश्यक आहे. शिवाय हेहि खरें कीं तत्पूर्वीच्या काळांत आर्थिक व्यवहाराचा तपशीलवार विचार करण्यास जीं साधनें लागतात तीं उपलब्ध नाहींत व उपलब्ध होण्याचा संभवहि फारसा दिसत नाहीं.

अर्थव्यवहाराबाबत विचार करावयाचा तर कांहीं मूलभूत, शक्य तर संख्यात्मक, माहिती आपणांस हवी. लोकसंख्या, उत्पादन, उद्योगधंदे, व्यापार शहरें, चलनें इत्यादि अनेक गोष्टींबद्दल वर्णनात्मक व आंकडेबद्ध माहितीची जरूरी आहे. या अनेक बाबींबाबत अठराव्या शतकांतील हिंदी आर्थिक परिस्थितिविषयक छापील साधनें अत्यंत तोकडीं आहेत, व जीं बरींचशीं उपलब्ध आहेत तीं युरोपीयांच्या राजकीय व व्यापारी उलाढाली, युरोपीय प्रवाशांचीं वर्णनें या बाबतचीं दप्तरे व लिखाणे यांतूनच मिळते. मराठी सेनानी व फौजा यांच्या हालचालींबाबत मुक्कामवार व तारीखवार संशोधन अलीकडे बरेंच झालें आहे. पण नेहमींचे व्यापारी मार्ग व त्या मार्गांवरील व्यापारी वाहतूक या विषयीच्या नोंदी फारशा उपलब्ध नाहींत. मेजर रेनेल यांनीं १७८२ मध्ये प्रसिद्ध केलेला हिंदुस्थानचा नकाशा^१ व त्यावरील खुलासेवजा प्रबंध यांत वापरलेल्या सर्व नोंदी युरोपीयांच्या वृत्तांतांतील आहेत. आजहि हिंदी दप्तरे वगैरेंतील नोंदी रेनेलच्या लिखाणांत पडताळा म्हणून वापरावयाच्या तर लष्करी हालचालींबाबतच्या नोंदीखेरीज दुसरें कांहीं सांपडणार नाहीं. याचें

१. Rennel Major James, *Memoir of a Map of Hindoostan, of the Moghul's Empire*, London, 1 st Edition 1782.

कारण उघड आहे. पूर्वकालीन माहिती उपलब्ध होते ती कोणीतरी, कोणत्या तरी उद्देशाने मिळवून नोंदलेली असते अगर कोणत्या तरी तत्कालीन लिखाणांत निर्देशिलेली असते. आज उपलब्ध असलेले सर्व पत्रव्यवहार राजकारण्यांच्या दप्तरांतील. तेव्हां त्यांत आर्थिक माहिती विशेषत्वेन नोंदली जाण्याचे कारण नाही. सरकारी कारभाराशी जिचा प्रत्यक्ष संबंध येतो अशी माहिती सरकारी दप्तरांतील नोंदींत सांपडते. पेशव्यांच्या रोजनिशींतील अर्थव्यवहाराची माहिती कशा प्रकारची आहे यावरून या नोंदीचे स्वरूप स्पष्ट होते. पेठा वसविणे, जकातीचे दर अगर जकात माफी, विशिष्ट व्यवहारांवरील निर्बंध, सरकारी कर्जाच्या नोंदी, साक्षानीं मागविलेल्या चैनीच्या अगर इतर वस्तूबाबतचे खर्च, देशाधिकारी, ग्रामाधिकारी व श्रीमंत यांच्या घराचीं कार्ये, आहेर, इत्यादि प्रकारच्या मोंदींवरूनच आर्थिक व्यवहारावर मुख्यतः प्रकाश पडतो. खुद्द सावकारी दप्तरें घेतलीं तर कांहीं हुंड्या व पोतनिशी व्यवहार यांखेरीज नवीन प्रकारची माहिती त्यांत मिळत नाही.

कांहीं प्रकारची माहिती वर्षानुवर्षे एकाच पद्धतीनें लिहीत जाण्याचा व ती व्यवस्थित संघटित करण्याचा प्रघात असता तर त्यावरून कांहीं महत्त्वाचे निष्कर्ष काढण्यासारखे होते. उदाहरणार्थ, अमुक स्थानाचे अगर मार्गाचे अमुक वस्तूचे अगर वहातुकीबाबतचे जकातीचे अमुक दराने येणारें उत्पन्न एका कालखंडांत इतकें होतें, दुसऱ्यांत कांहीं निराळें होतें, अशा प्रकारची माहिती फार उपयुक्त ठरू शकते. पण वारंवार बदल, अनेक माप्या, मक्त्यानें वसूल विकणे, इत्यादि गोष्टींमुळे उपलब्ध नोंदींचा उपयोग विशिष्ट व्यवहाराचे मान अगर त्याचे चढतेउतरते प्रमाण यांविषयीं अंदाज करण्याकडे फारसा होऊ शकत नाही.

खरी महत्त्वाची गोष्ट ही कीं आपला कारभार सुकर होण्याकरितां किंवा पुढील घोरणें बांधण्याकरितां आर्थिक व्यवहारांविषयीं पद्धतशीर, विश्वसनीय माहिती जमवून अभ्यासणें ही दृष्टीच आपणांकडे राजकारणी, व्यापारी, सावकार यांची कोणाची नव्हती. वार्षिक आढावा, अहवाल, अंदाजपत्रक यांच्या संकलनाची पद्धतीहि जारी नसावी. यामुळे दैनंदिन व्यवहाराच्या ज्या नोंदी होत जातील त्यांपलीकडे मुद्दाम नोंदलेली माहिती आपणांस मिळत

नाहीं. पेशव्यांचे वकील निजामाच्या शरीरयष्टीचें बारकाव्यानें वर्णन करणें महत्त्वाचें समजतील पण त्याच्या राज्यांतील व्यापार-उदीम, पेठा-शहरें इत्यादि बाबींची माहिती मिळविणें व ती पुरविणें यांकडे लक्ष द्यावें असें त्यांस वाटणार नाहीं.

दैनंदिन व्यवहाराच्या नोंदीवरून माहिती किती मिळते हेंहि त्याची व्याप्ति काय यावर अवलंबून असतें. सरकारी कारभाराचा सर्व प्रकारच्या अर्थव्यवहाराचीं सारखा संबंध येत असल्याखेरीज या नोंदींत अनेक अंगो-पांगांचा उल्लेखहि यावयाचा नाहीं. नवीन पेठ वसविण्याकरितां कौलनाम्याची जरूरी म्हणून कौलनाम्याच्या नोंदीवरून पेठ वसविण्याचा काल व वसविणाऱ्या व्यक्ति यांबाबत कांहीं अंदाज बांधतां येतो. परंतु पेठेची पुढील वाढ, तेथील व्यवहाराचें स्वरूप यांबाबत कांहीं माहिती दप्तरांत मिळत नाहीं. ज्या पेठांतून श्रीमंतांकडे कापड येतें त्या तत्कालीन नांवाजलेल्या आहेत असा अंदाज बांधतां येतो; पण इतर किती आहेत, कोठें आहेत, भरभरादीत आहेत किंवा नाहींत, त्यांत उत्पादन कशा प्रकारचें होतें हें कोणत्याहि एका कालखंडाबाबत अजमावण्याकरितां कोठें माहिती मिळत नाहीं. आर्थिक इतिहासज्ञ कापडपेठांच्या यादीकरितां द्रौपदीवस्त्रहरणासारख्या आख्यानांत कवींनीं दिलेल्या याद्या घुंडाळतात. पण या याद्यांत दिलेलीं नांवें या कवींस माहीत होती याहून जास्त कांहींच सांगतां येत नाहीं. यादींतील कोणतेहि नांव कवीनें प्रत्यक्ष माहितीवरून दिलें कीं पारंपारिक यादीवरून, कीं केवळ यमकांत बसावें म्हणून वापरलें अशाविषयीं आज कांहीं विधान करणें कठीण होतें.

तत्कालीन युरोपीयांच्या दप्तरांत महत्त्वाची अनेकविध माहिती मिळते असें वर सांगितलें, पण त्यांतहि ज्या महत्त्वाच्या उणीवा आढळतात त्यांवरून विशिष्ट सरकारी अगर खाजगी कामाकरितां माहिती हवी असल्या-खेरीज तिची सहसा नोंद होत नाहीं हा मुद्दा स्पष्ट होईल. कोणत्याहि देशाच्या अगर प्रांताच्या लोकसंख्येबद्दल खात्रीलायक माहिती एकोणीसाव्या शतकापूर्वीं युरोपांतहि सहसा मिळत नाहीं. तेव्हां हिंदुस्थानांत याबाबत कांहीं अपेक्षा

बाळगण्याचें कारण नाहीं. परंतु हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या शहरांचीहि लोकसंख्या अठराव्या शतकांत काय होती याचा साधारण खात्रीलायक अंदाजहि बांधणें कठीण आहे. ही परिस्थिति हिंदी राजांच्या ताब्यांतील प्रदेशापुरतीच नाहीं. पूर्णपणें युरोपीयांच्या अंमलाखालीं ज्यांची वाढ झाली अशा शहरांच्या वेळोवेळींच्या लोकसंख्येबद्दलहि आज निश्चयानें कांहीं सांगतां येत नाहीं. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, पांडिचेरी या शहरांच्या पूर्वकालीन लोकसंख्येबद्दल आज कांहीं विधान करावयाचें तर तें कांहीं थोड्या समकालीन माणसांनीं नोंदून ठेवलेल्या अंदाजावरून बहुधा करावें लागतें. पण असल्या नोंदींची विश्वसनीयता अगदीं बेताचीच असते. उदाहरणार्थ, मुंबईच्या लोकसंख्येबाबत खालील अंदाजी गोष्टी गॅझेटियरमध्ये^१ आढळतात : सन १६७०-६०,०००; सन १७१५-१६,०००; सन १७४४-७०,०००. १७६४ सालचे दोन अंदाज नमूद आहेत. एका अंदाजावरून त्या वेळची मुंबई शहराची लोकसंख्या १,४०,००० इतकी होती; तर दुसरा अंदाज ६०,००० असा आहे. दोन्ही अंदाज आज पूर्णतया अविश्वसनीय मानले जातात. पण प्रत्यक्ष परिस्थिति काय असूं शकेल हें कांहींच सांगतां येत नाहीं. मद्रास शहराची लोकसंख्या १८७२ व १८८१ च्या खानेसुमारीवरून ४ लाखांपेक्षा थोडी कमजास्त होती असें आढळतें. पण मद्रासच्या लोकसंख्येचे १७५० ते १८७० पर्यंत केलेले सर्व अंदाज ४॥ लाखांच्या पुढचे होते व १७५० ते १८०० च्या दरम्यान तर या अंदाजाची मजल ७॥ ते १० लाखांपर्यंत होती. एवंच, ब्रिटिशांनीं वसविलेल्या त्यांच्या अंमलाखालील प्रमुख शहरांच्या लोकसंख्येचा विवक्षित कालाबाबत ठोकळ अंदाज करणें हेंहि आज दुरापास्त आहे. याचें कारण हेंच कीं ब्रिटिश राज्यकर्त्यांस ज्या गोष्टीचें नियमन करावें लागलें, ज्याबाबत त्यांनीं निबंध घातले किंवा विशिष्ट कारणांकरितां माहिती गोळा केली त्या विषयींच ऐतिहासिक परिस्थितीचें पुरेसें ज्ञान आज त्यांच्या दप्तरांवरून होळें शकतें. मुंबई बंदरांतील आयात-निर्यातीचे आंकडे किंवा दक्षिणेंतील इनाम, सरंजामाबाबत माहिती उपलब्ध आहे ती त्या वेळच्या राज्यकर्त्यांस या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटल्या म्हणून.

१. Gazetteer of Bombay Presidency, vol. I, 1885, pp. 150-55.

युरोपीय व्यापारी व राज्यकर्ते यांची कांहीं बाबतीत जास्त व्यापक व चिकित्सक वृत्ति व आंकडेसिद्ध माहिती सहेतुक गोळा करण्याची त्यांची पद्धति यांमुळे त्यांच्या दप्तरांतून एतद्देशीय दप्तरांत अनुपलब्ध असलेली आपल्या प्रदेशाविषयींचीहि माहिती मिळते. असें असलें तरी आपलीं दप्तरें हीं काळजी-पूर्वक, विशिष्ट उद्देशानुसार घुंढाळिलीं असतां आज आपणांस वाटतो त्याहून पुष्कळच भरीव व तपशीलवार आर्थिक इतिहास लिहितां येईल अशी माझी समजूत आहे. शहरांच्या लोकसंख्येचीच गोष्ट घ्या. अनेक कारणांकरितां आपणांकडेहि खानेसुमारीच्या म्हणून नोंदी आढळतात. या जुन्या खानेसुमाऱ्या म्हणजे आधुनिक पद्धतीच्या संपूर्ण लोकसंख्येच्या शिरगणतीसारख्या नाहीत. डोईपट्टी, घरपट्टी, व्यवसायपट्टी इत्यादि पट्ट्यांच्या निमित्तानें कांहीं खानेसुमाऱ्यांतील माहिती गोळा झालेली आढळते. तेव्हां प्रत्येक खानेसुमारीचें विवक्षित स्वरूप घ्यानांत घेऊनच तींत गोळा केलेल्या माहितीचा उपयोग केला पाहिजे. कांहीं वेळेस गणती अगर नोंद विशिष्ट प्रसंगानुसार होऊं शकते. पुणें शहराच्या पाहणीवरील माझा ग्रंथ तयार करीत असतांना पेशवे दप्तरांतील कांहीं महत्त्वाची माहिती चटकन कशी मिळवितां येईल हें पाहण्याचा मीं जो प्रयत्न केला त्याचा मघाशीं उल्लेख केलाच. या वेळीं मिळालेल्या कागदांत एक अत्यंत महत्त्वाचा कागद १७६४-६५ सालीं पुण्यांतील निरनिराळ्या पेठांतील घरें, शोपड्या व बखळी यांच्या संख्येबाबतचा आहे. या कागदांतील यादींत निज्ञामाच्या हल्ल्यांत वांचलेलीं घरें, नवीन बांधलेलीं घरें, बखळी, शोपड्या, यांची पेठवार एकूण माहिती आहे.* निज्ञामानें पुण्यावर स्वारी करून जाळपोळ केली त्या वेळची परिस्थिति व तदनंतर वर्षं दोन वर्षांत झालेली सुधारणा यांविषयीं कांहीं विशिष्ट हेतूनें अंदाज बांधण्याकरितां ही माहिती गोळा झाली असावी असें आज म्हणतां येतें. ही माहिती ज्या पद्धतीनें मांडली आहे ती पद्धति, तिजमधील एकंदर तपशिलाचें स्वरूप व तीं उपलब्ध होण्याचें स्थान या सगळ्यावरून ही माहिती विश्वसनीय आहे, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नसावा. तसेंच, ज्या अर्थीं कांहीं विशिष्ट हेतुपूर्वक माहिती गोळा केलेली दिसते त्या अर्थीं ती त्या वेळेस जितकी काळजीपूर्वक गोळा करणें

* हा कागद परिशिष्ट म्हणून शेवटीं छापला आहे.

शक्य होतें तेवढ्या काळजीपूर्वक गोळा झाली होती असें मानण्यास हरकत नाही. या गोष्टी मान्य केल्यास हा कागद फार महत्त्वाचा ठरतो. कारण त्यावरून पुणें शहराचा विस्तार व शहराची लोकसंख्या यांविषयी बराच विश्वसनीय अंदाज बांधता येतो. या कागदाबाबत तपशीलवार विवेचन मी पुणें शहराच्या पाहणीच्या ग्रंथांत केलेलें असून १७६५ सालीं पुण्याची लोकसंख्या सरासरी ४०,००० असावी असा अंदाज बांधला आहे.^१ पुणें शहराबाबत या कागदाच्या आधारे केलेला अंदाज प्रत्यक्ष समकालीन तपशीलवार आंकड्यांवर मी उभारला असल्यामुळे त्याची विश्वसनीयता बरीच आहे. अठराव्या शतकांतील मुंबई, मद्रास व कलकत्ता या शहरांच्या लोकसंख्येच्या केलेल्या कोणत्याहि अंदाजापेक्षा तो अनेक पटीनें जास्त बरोबर आहे असें म्हणता येतें.

या एका उदाहरणावरून, पेशवे दफ्तर घुंडाळल्यानें आपणांस सर्वच बाबतींत विश्वसनीय माहिती मिळेल असें म्हणण्याचा माझा आशय नाही. एवढेंच कीं, आपल्याकडील सरकारी व्यवहाराची पद्धति युरोपीय सरकारी व्यवहारापेक्षा बरीच भिन्न असली आणि त्यामुळे माहितीत अनेक वैगुण्ये आलीं असलीं तरी आपल्याकडेहि सरकारास अनेक व्यवहार, अनेक चौकशा करणें कारणपरत्वे प्राप्त होतें, तदनुषंगानें सरकारी नोंदी होत होत्या, माहिती नमूद होत होती. तेव्हां, नवीन दृष्टीनें दफ्तर पाहूं लागल्यास आपणांस अजून पुष्कळ सांपडण्यासारखें आहे.

जी ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध आहे अगर होऊं शकेल तिचें स्वरूप काय असण्याचा संभव आहे, आपणांस याबाबत निरनिराळ्या राजवटींत व समाजांत कोणत्या प्रकारच्या अपेक्षा करितां येतील व अनेक खाजगी दफ्तर आणि विशेषतः पेशवे दफ्तरांतील सरकारी कागदांचा प्रचंड संग्रह बहुतांशीं न तपासलेला असल्यामुळे त्यांत शोधक बुद्धीनें व चिकाटीनें प्रयत्न केल्यास बराच लाभ होण्याचा संभव कसा आहे हें येथवर सांगितलें. आतां मराठी समाजाच्या आर्थिक इतिहासांतील कांहीं घटना, प्रक्रिया व कांहीं समस्या

१. Gadgil D. R., *Poona a Socio-Economic Survey*, Gokhale Institute of Economics and Politics, Poona, Part I, (1945), p. 10 and Part II (1952) pp. 8-11.

यांबद्दल थोडक्यांत विवेचन करून अभ्यासकांस काय करतां येण्याजोगें आहे याबद्दलच्या थोड्या सूचना मांडतो.

अर्थव्यवहारदृष्ट्या मराठी समाजाबाबतची अत्यंत महत्त्वाची घटना म्हणजे 'महाराष्ट्रीय' असा लौकिकदृष्ट्या समजला जाणारा किंवा आपणांस तसें समजणारा वाणी समाज आपणांकडे नाही. कोंकणी वैश्य असें संबोधिलेल्या कांहीं जाती या विधानास अपवादात्मक आहेत, पण कोंकणांतहि यांची संख्या लहान व त्यांच्या व्यवहाराचा विस्तार थोडा. तेथील व्यवहारहि मुख्यतः मूळ परंपरांतून आलेल्या निरनिराळ्या वाणी व तत्सम जातींच्या हातीं आहे. महाराष्ट्रीय वाणी समाजच नसावा ही घटना खरोखर अत्यंत विस्मयजनक मानली पाहिजे. भारताच्या इतर सर्व प्रदेशांत तद्देशीय वाणी समाज कमीअधिक प्रमाणांत अस्तित्वांत असून व्यवहार करीत आहेत. ही घटना जशी विस्मयजनक तशीच अनर्थकारकहि मानली पाहिजे. यामुळे आपला समाज एकांगी बनला व राहिला व आर्थिक व्यवहाराची इष्ट दिशेनें वाढ होणें व त्याच्या वाढीचा व भरभराटीचा समग्र समाजास पुरा फायदा मिळणें हें झालें नाही. या मूलभूत पुरातन घटनेच्या अनुषंगानें अनेकविध ऐतिहासिक संशोधन व विवेचन करणें शक्य आहे व आवश्यक आहे. यांपैकी अजून कांहीं झालेलें नाही, व इतिहासज्ञांच्या लिखाणांत या परिस्थितीचा उल्लेखहि क्वचितच येतो.

राजवाड्यांच्या सहाय्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत याविषयी खालील मजकूर सांपडतो : "पुरातन आर्यसमाजयंत्रांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशी चतुर्वर्णात्मक विभागणी असे, तिच्याऐवजीं ब्राह्मण व शूद्र अशी द्विवर्णात्मक पद्धति शके १२२२ ते १५२२ पर्यन्त मान्य समजू जाऊं लागली. शेते, महाजन वगैरे वैश्य जाती यादवांच्या राज्यापासून महाराष्ट्रांतील ग्रामसंस्थांत व नागरसंस्थांत चालू होत्याच. परंतु त्यांचा घंदा मारवाड व गुजराथ या दोन प्रांतांतील वाण्यांनीं मुसलमान अंमलांत आक्रमून टाकिला. त्यामुळे महाराष्ट्रांतील शेते, महाजन वगैरे लोक शेतीवर उदरनिर्वाह करूं लागले." १

१. राजवाडे विश्वनाथ काशिनाथ, लेखसंग्रह भाग १, 'ऐतिहासिक प्रस्तावना', पृ. ३५२.

एके काळीं महाराष्ट्रांत वाणी जातीचा व्यापारी समाज होता व तो काल-रत्वे नाहीसा झाला असें मानण्यास कांहीं पुरावा आहे किंवा नाहीं हें मला माहीत नाहीं. महाजनकी, शेटचेपण इत्यादि वतनें महाराष्ट्रांत चालूं होतीं व आहेत यावरून कोणताच निर्णयात्मक निष्कर्ष काढतां येत नाहीं. आज 'महाजन', 'शेटे' हीं आडनावें अनेक महाराष्ट्रीय जातींत रूढ आहेत. इतर प्रदेशांत जे व्यवसाय अगर कारभार वाणी करीत असत ते एतद्देशीय वाणी नसल्यास दुसऱ्या कोणीतरी करणें अपरिहार्य आहे व विशिष्ट व्यवहार अगर कारभार केला म्हणजे त्याविषयक संज्ञा नांवांत, आडनांवांत चिकटणें हें ओघानें घडतें. अस्सल मराठा घराण्यांतील तुकोबांनीं स्वतःला व्यवसाया-वरून वाणी म्हणवून अनेक संशोधकांची दिशाभूल केली हें सुप्रसिद्ध आहे.

महाराष्ट्रांत वाणी एके काळीं असते व ते कांहीं कारणांनीं व्यवसायच्युत झाले असते तर त्यांची स्मृति कोणत्या तरी चिन्हांनें टिकून राहिली असती. व्यवसाय व जात यांची फारकत होणें हें पूर्वींहि घडत असें, तेव्हां कोणताहि समाज अजीबाद परागंदा किंवा नष्ट झाल्याखेरीज त्यांच्या अस्तित्वाची कोणतीच खूण शिल्लक न राहणें असंभाव्य वाटतें. ज्यायोगें महाराष्ट्रांतील वाण्यांवर विशेष संकट यावें अशी ऐतिहासिक परिस्थिति उत्पन्न झाल्याचेंहि दिसत नाहीं. राज्यक्रांति झाली असतां व्यापारी-सावकारी व्यावसायिकांस त्याची झळ लागू शकते. आर्थिक इतिहास आपणांकडे लिहिला गेला नसल्यामुळें असल्या घडामोडींविषयीं नोंद होण्याचा फारसा संभव नाही. कै. दत्तोपंत आपटे ह्यांनीं घोरपडे घराण्याच्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेंत^१ असा एक प्रसंग नमूद केला आहे. बहामनी राज्यांतील सावकार-सराफांनीं बहामनी नाणें आटवून विजयनगरचेच नाणें चालू ठेवण्याचा सारखा सपाटा चालविला. त्यामुळें महंमदशाहनें दक्षिणेंतील सावकार-सराफांची १३६० सालीं कत्तल करून उत्तर हिंदुस्थानांतील खत्री सावकारांस या कारभाराचा प्रकता दिला. पुढें पन्नास वर्षांनीं हा प्रकता रद्द करून फिरोझशाहनें दक्षिणी सावकारांस व्यवहार मोकळा केला असें त्यांनीं म्हटलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत ते म्हणतात :

१. आपटे द. वि., 'सुधोक संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास', भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९३४, प्रस्तावना, पृष्ठे ७३-७४ व ७६-७७.

“अल्लाउद्दीनच्या हयातीत बहामनी राज्यांची प्राथमिक मांडणी करून स्थिरस्थावर करण्याचें काम सुरू असल्यानें त्यानें विजयनगरच्या प्रबळ साम्राज्याशीं युद्धाचे प्रसंग टाळण्याची खटपट केली एवढेंच नव्हे, तर त्यानें आपल्या राज्यांत विजयनगरच्या राज्यांतील नाणीं चालविण्यासहि हरकत घेतली नाही. पण हें धोरण अल्लाउद्दीनचा मुलगा महंमद यास पटलें नाहीं. ‘धार्मिक व राजकीय अशा दोनहि दृष्टींनीं बहामनी नाणें चालविणें जरूर आहे’ असा विचार करून त्यानें भरपूर नाणें पाडलें व तें मात्र तेवढें आपल्या राज्यांत चालावें आणि विजयनगरकरांचें नाणें चालूं नये असेंहि त्यानें ठरविलें. त्यामुळें विजयनगरचा बुक्कराज व वरंगळचा कन्ह्यालाल यांच्या नाण्यांचा प्रसार बंद पडून त्यांचा तोटा होऊं लागला. तेव्हां त्यांनीं बहामनी नाण्यांचा प्रसार बंद पाडण्याकरितां त्या राज्यांतील सावकार व सराफ यांना वश करून घेतलें व त्यांच्यामार्फत बहामनी होन आटविण्याचा व सांठवण्याचा सपाटा चालवला. असें करण्यांत त्या सराफांचा फायदा होता; कारण बहामनी होनांत सोन्याचें प्रमाण अधिक होतें. यामुळें तें सांठविणें म्हणजे पर्यायानें सोनेच शिल्लक ठेवण्यासारखें होतें. शिवाय ते होन विकत घेण्यास विजयनगर व वरंगळ येथील टांकसाळी तयार होत्या. आपल्या राज्यांतील सराफांनीं चालविलेला हा प्रकार महंमदशाहाच्या लक्षांत आला तेव्हां त्यानें बरेच वेळां असें न करण्याबद्दल सावकारांना व सराफांना बजावून सांगितलें; पण त्यांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. शेवटीं, इ. स. १३६०च्या मे-जूनमध्यें बादशाही हुकमानें बहामनी राज्यांतील सावकार व सराफ यांची सरसकट कत्तल करण्यांत आली! आणि हा धंदा उत्तर हिंदुस्थानांतील खत्री लोकांनीं करावा व इतरांनीं करूं नये असा वटहुकूम निघाला.”

या घटनेचे परिणाम टिकाऊ झालेले दिसत नाहींत. प्रस्तावनेंतच याबाबत पुढें खालीलप्रमाणें मजकूर आहे :

“ही परिस्थिति पुढें फार दिवस टिकली नाहीं. हिंदुस्थानी व दक्षिणी हा भेद हळूहळू लुप्त होऊन मुसलमानांत दख्खनी व परदेशी या भावना बाढूं लागल्या आणि रजपूत सरदार व खत्री सावकार दक्षिणेतील लोकांशीं सरूप होऊं लागले; तेव्हां निराळा देखावा उत्पन्न होऊं

लागला. कारण खत्री सावकारांना (महंमदशहाच्या वेळीं) मिळालेला सराफीचा मक्ता ५० वर्षांनीं फिरूसशहाच्या वेळीं रद्द झाला; व दक्षिणेंतील सराफांनाहि कांहीं नजराणा भरून आपला घंदा करण्यास बहामनी राज्यांत मोकळीक मिळाली.”

या अगर असल्या प्रकारच्या घटनेनें महाराष्ट्रांतील पूर्वीचा वाणी समाज नष्ट झाला असावा असें मानणें शक्य नाहीं. एकतर अशा कत्तलींत कांहीं थोड्या निवडक घराण्यांचे बळी पडले तरी समग्र प्रादेशिक समाज नष्ट होणें शक्य नाहीं. जुन्यांचे कांहीं तरी अवशेष व स्मृति असावी व जुन्यां-एवजीं जे नवीन आले त्यांचे कोणी प्रतिनिधि येथें कोणत्या तरी स्वरूपांत असावे. पण यापैकीं कांहीं दिसत नाहीं. येथील सर्व व्यवहार मराठशाहीच्या दिवसांच्या आधीं स्थानिक इतर जातींनीं, बाण्यांच्या ऐवजीं, केलेला दिसतो

महाराष्ट्रांत वाण्याची जात जवळजवळ नाहींच. याचें कारण, व्यापाराची वृद्धि होण्यास आवश्यक लागणारीं राजधानीचीं अगर उतारपेठेचीं ठिकाणें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत फारशीं महत्त्वाचीं अशीं थोडीं आढळतात, असें डॉ. केतकर देतात^१. भौगोलिक परिस्थितीमुळें प्रमुख व्यापारमार्ग दुसरी-कडून गेले हें कारण व्यापाराची व उद्योगधंद्यांची विशेष वाढ न होण्यास असूं शकेल. पण थोडाबहुत तरी व्यापार प्रत्येक प्रदेशांत नेहमीं असणारच; असें असतां, हिंदुस्थानच्या इतर सर्व प्रदेशांत समाजरचनेचें एक अत्यंत महत्त्वाचें अंग समजला गेलेला वाणी समाज मुळांत आपणाकडे नसावा हें एक कोडेंच वाटतें. या कूटप्रश्नाकडे महाराष्ट्राचा वसाहतकाल व महाराष्ट्र-समाजरचनेचा आदिकाल यांच्या अभ्यासकांनीं लक्ष देणें जरूर आहे.

एका दृष्टीनें हें विषयांतर झालें. माझा मुख्य रोख अठराव्या शतकांतील घडामोडींवर आहे. तेव्हां त्यांकडे आतां वळूं. विषयांतराचा मुद्दा हा कीं, महाराष्ट्रांत मूळचा वाणी समाज नव्हता आणि त्यामुळें बहुशः इतर जातींतील व्यक्ति येथें व्यापार-सावकारी करीत असत, असें शिवकालीन व

१. केतकर डॉ. श्रीधर व्यंकटेश, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, विभाग १, 'हिंदुस्थान व जग' पृ. ४६१.

पहिल्या दोनतीन पेशव्यांच्या काळांतील नोंदींवरून आढळते. केव्हांतरी जुन्या काळीं येथें असलेल्या मूळच्या वाणी समाजास परस्थांनीं येऊन मार्गें सारलें, असें राजवाड्यांनीं वर उद्धृत केलेल्या उतान्यांत म्हटलें आहे, तें खरें मानण्यास कांहीं पुरावा नाही. जो कांहीं पुरावा आहे तो सर्व उलट बाजूचा. पुणें शहराचा इतिहास पाहिल्यास येथें गुजरातमधील व्यापारी जमातींचें आगमन सन १७४०-५० च्या आधीं विशेष प्रमाणांत झालेलें आढळत नाही; आणि मारवाडी वाणी समाज तर अठराव्या शतकाच्या अखेरच्या भागांतच येथें आला असावा. यांत आश्चर्य करण्यासारखेंहि कांहीं नाही. परस्थ मुद्दाम उठून कोठें गेले तर तेथें कांहीं विशेष पराक्रमाची संवि आहे, लाभ आहे, म्हणूनच ते जाणार. जेथें राज्यक्रांति होत आहे, सारखें सत्तांतर चाललें आहे, तेथें आर्थिक व्यवहाराच्या वृद्धीस अवसर कांहींच नसतो. अशा काळांत स्थानिक रहिवाश्यांनीं कसातरी व्यवहार करून योगक्षेम चालवावा; परस्थांस मुद्दाम येण्यास विलोभन काय असणार ? औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांतील परिस्थिति कांहींशी स्थिरावली. नंतर मराठ्यांचे प्रतिहल्ले उत्तरेवर सुरू झाल्यामुळें तेथील संपत्तीचा ओघ इकडे थोडा वळला. मुख्यतः खंडणी वगैरेद्वारा चलन, हुंड्या यांच्या देवघेवीची व ने-आणीची गरज उत्पन्न झाली. यामुळें असल्या व्यवहारांत वाकवगार असलेल्या व्यक्तींच्या कर्तृत्वास वाव मिळाला. पुणें शहरांतील बोहरी समाजाचा जमातखाना १७३० सालीं बांधला गेला असें विधान केलेलें आढळते.^१ एकंदर परिस्थितीच्या मानानें हें साल जरा लवकरचें वाटतें. परंतु बोहरी समाज येथें अगदीं लवकर यावा यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाही. अगदीं पूर्वीपासून बऱ्हाणपूर हें बोहऱ्यांचें केंद्र. उत्तरेस मराठ्यांच्या पहिल्या मोहिमा झाल्या त्या मध्यभारतांत. औरंगजेबाच्या मृत्यूपूर्वीच सिरोजपर्यंत ते पोचले होते; या मार्गावर बऱ्हाणपूर हें मोक्याचें व व्यापारी-सावकारी व्यवहारांच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें ठिकाण; तेव्हां बऱ्हाणपूरच्या प्रमुख व्यापारी जमातीनें पुण्यास लवकर पोचाचें हें साहजिकच आहे. बोहरी हे मुख्यतः व्यापारी; सावकारी-सराफी व्यवहारांत ते विशेष नव्हते. तेव्हां ते येथें लवकर आले

१. Gazetteer of the Bombay Presidency, vol. XVIII, 1885, (Poona), Part p. 334.

असले तरी आपल्या विवक्षित क्षेत्राच्या बाहेर कधी गेलेले नसावे. यामुळे राजकारणी दप्तरांतून त्यांचा उल्लेख फारसा नाही.

सन १७५०-६० च्या पुढे पुण्याची वाढ व भरभराट तीस-चाळीस वर्षे फार झाली असें निरनिराळ्या लक्षणांवरून दिसून येते. सन १७६० ते १८०० या अवधीत या शहराची लोकसंख्या ४०,००० वरून एक लाखावर गेली असावी. अनेक नवीन पेठा वसविल्या गेल्या. येथील दरबाराचें महत्त्व व येथील उलाढाली हीं सर्वच वाढलीं. व्यापार, सावकारी व सराफी यांचें मानहि मोठें झालें. या वेळेस लढवय्ये व विद्वान्, कारागीर व व्यापारी या सर्वांचाच भरणा हरदिकेकडून पुण्यांत झालेला आढळतो. सावकारी-सराफी व व्यापारी व्यवहार करणारे बाहेरून कसे, किती व केव्हां आले याचा इतिहास लिहिण्यास आज पुरेशी छापील सामग्री उपलब्ध दिसत नाही. १७२५ सालीं मनोहरदास नांवाच्या सातान्यास सावकारी करुं इच्छिणाऱ्या सुरतेच्या सावकारास शाहूनें अभयपत्र दिलें असा या विषयांचा जुना असा उल्लेख आढळतो.^१ पण बरीच सावकार वगैरे मंडळी बऱ्हाणपूर व औरंगाबाद येथून पुण्यास आली असावी असें दिसते. यांच्या उद्योगाच्या सुरुवातीच्या कालांत सार्वजनिक नोंदीत यांचीं नांवें येणें असंभाव्य. पण सन १७६० नंतर व विशेषतः सन १७७० नंतर हीं नांवें बरींच येतात. त्यावरून याचे आधीं बीस-पंचवीस वर्षे, म्हणजे सन १७४०-५० चे दरम्यान, यांचें आगमन सुरू झालें असावें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पेशव्यांच्या रोजनिशांच्या उतान्यांच्या, बाळाजी बाजीरावांच्या कारकीर्दीतील, दुसऱ्या खंडांत सरकारनें वेळोवेळीं कर्जे घेतलीं त्यांवद्दल जी माहिती दप्तरां मिळाली ती एकत्रित करून दिली आहे. या यादींत जवळ जवळ दोनशें नोंदी आहेत.^२ यादीतील पहिली नोंद सन १७४० ची असून

१. 'पेशवे दप्तरांतून निवडलेले कागद,' खंड ३०, १९३३, (शाहू व पहिले दोन पेशवे-संकीर्ण), लेखांक ३५८, पृ. ३७५.

२. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, खंड १, डेक्कन न्हर्न्याक्युलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटी, पुणे, १९०६, पृष्ठे १७०-१८०.

शेवटची १७६१ सालची आहे. ही घनकोंची यादी पाहिली तर प्रमुख नांवे रास्ते, भिडे, कर्वे, तांबवेकर, पटवर्धन, गद्रे, अनगळ, मधवे, थत्ते, बिवलकर, भोकरे, गोसावी मंडळी इत्यादींचीच आढळतात. या सर्व नोंदींत नेमिदास अनीदत्त सावकार एवढेच नांव जैन वाटणारे आहे. हे गृहस्थ गुजराती अगर मारवाडी असण्याचा संभव आहे. तेव्हां, जवळजवळ सन १७६० पर्यंत तरी गुजराती अगर मारवाडी मंडळी पुण्याच्या सरकारी सावकारी व्यवहारांत महत्त्व पावली नव्हती हें उघड आहे. सरकारास कर्ज देणाऱ्या सावकारवर्गांत गुजराती सावकार मोडत नव्हते म्हणजे ते अजून येथे जुने झाले नव्हते असें म्हणावयास हरकत नाही.

आजवर छापलेल्या कागदांतील मोठी उणीव म्हणजे आपणांस बरे वाटतील तेच सुटे कागद संशोधक छापतात; दप्तरांतील किंवा संग्रहांतील एकाद्या विषयासंबंधीची माहिती संकलित करण्याचा कोठें प्रयत्न करीत नाहीत. वर उल्लेखिलेली वाड-संपादित रोजनिश्यांतील यादी ही या समग्र ग्रंथांत अपवादात्मक आहे. ही यादी कोणत्याहि एका कागदांत नव्हती. सरकारी कर्ज-व्यवहारात्मक बहुतेक नोंदी जमेस धरून संपादकांनी ही मुद्दाम तयार केलेली दिसते. त्यामुळे हीत कांहीं उणीवा राहिल्या असल्या तरी आर्थिक इतिहासाच्या दृष्टीने ही अत्यंत महत्त्वाची आहे. सावकार-सराफ यांच्या नांवांची दुसरी एकच अशी छापलेली यादी माझ्या पाहण्यांत आलेली आहे. ही यादीहि अशीच एका संशोधकाने संकलनाचे श्रम घेतले म्हणून तयार झाली. श्री. नानासाहेब चाफेकर यांचा "तोडा" या विषयावर एक लेख आहे. या लेखांत तोडा म्हणजे काय असावा याचा ऊहापोह करून शेवटीं पटवर्धनांच्या जमाखर्चांत नमूद केलेल्या शके १६७७-७८ (इ. स. १७५५-५६) मधील तोडेवाल्यांच्या नांवांची यादी त्यांनीं दिली आहे. अर्थात् ही यादी म्हणजे पुण्यांतील तत्कालीन समग्र प्रमुख सावकारांची यादी नव्हे. एका मोठ्या पेढीशीं एका वर्षीं तोड्याचा व्यवहार ज्यांचा झाला

१. चाफेकर ना. गो., 'तोडा', भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, वर्ष २२, अंक ३-४, पृष्ठे ८९-९३.

।शांचीच ती यादी आहे. तरीहि यादी महत्त्वाची वाटते. १७५५-५६ सालीं एकारला कर्ज दिलेल्या सावकारांपैकीं अनेकांचीं नांवें हींत आहेत. तेव्हां प्यांतील प्रमुख सावकारांची ही एक प्रातिनिधिक यादी आहे असें मी मानतो. या यादींत एकंदर नांवें ७५ आहेत. यांत गुजराती नांवांचें प्रमाण बरेंच आहे. कानदास पुरुषोत्तम, दयाराम आत्माराम, दुलभदास गोविंदजी, पुकणजी कसीदास, वेणीराम दवे अशीं गुजराती वाटणारीं १२ नांवें एकंदर ३५ पैकीं आहेत. तेव्हां, १७५५ पर्यन्त गुजराती सावकार-सराफ प्यास मोठ्या प्रमाणावर व्यवहार करूं लागले होते असें म्हणण्यास शक्य नाहीं.

या विषयाच्यासंबंधीं तिसऱ्या एका यादीचाहि उल्लेख करावयास हवा. शिवे-दत्तरांतून निवडलेल्या कागदांत 'कापड-पेठेंतील व्यापाऱ्यांचीं नांवें' मशा मथळ्याचा १७७३ सालचा एक कागद छापला आहे. या कागदांतील यादींत एकंदर ७१ नांवें आहेत. हीं ७१ नांवें तपासलीं तर पेशव्यांच्या घन-तोंचीं म्हणून नांवें दिलीं तशांचीच मुख्यतः ही यादी दिसते. हींत फक्त अबिलदास बन्हाणपूर व माधवदास गोडीदास अशीं दोनच नांवें गुजराती वाटतात. या कागदाचें निश्चित स्वरूप माहीत नसल्यामुळें यादीवरून निश्चित अनुमान कांहीं काढतां येत नाहीं. तरी यावरून कापड-व्यवहारांत १७७३ सालीं पुण्यांत गुजराती व मारवाडी मंडळी फारशी नव्हती असें वाटतें. गुजरात्यांचा जम प्रथम सावकारींत बसून, नंतर ते व्यापारांत शिरले असें झालें असल्याचा संभव यावरून दिसतो. तसें झालें असल्यास तें साहजिकहि दिसतें. पुण्याचे स्थानिक व्यापारी कापड-व्यवहार पूर्वींपासून थोडाबहुत तरी करीत असणार. सावकार-सराफी, विशेषतः परप्रांतांशीं मोठ्या प्रमाणावर हुंड्यांचा व्यवहार, हा येंचें पूर्वेकाळीं जवळजवळ अज्ञात असणार; त्यामुळें या व्यवहारांत वाकबगार असलेल्या व दूरवरचे संबंध असलेल्या लोकांनीं प्रथम सावकारी-सराफी सुरू करावी यांत आश्चर्य नाहीं.

१. 'पेशवे दत्तरांतून निवडलेले कागद,' खंड २२, १९३२, लेखांक २२९, पृष्ठे १३१-१३३.

माणखी एक यादी येथे उल्लेखनीय आहे.^१ सन १७३९ साली संक्रांती-निमित्त पेशव्यांनी ज्यांना तिळगुळ पाठविला त्यांपैकी सावकार लोकांची यादी अशी आहे : १. बापूभट मोघे २. बाजी नाईक कांबरस ३. रघवा नाईक ४. बावाजी नाईक कडु ५. रामजी घम ६. पांडुरंग नाईक दसपुत्रे ७. रामजी नाईक भिडे ८. भगवंत नाईक कानडे ९. गोविंद नाईक अनगळ १०. मोरावा नाईक तांबवेकर ११. दादामाई १२. शेपाद्रि शास्त्री १३. कोंड जोसी १४. गोविंदभट बरवे.

कापड-पेठेच्या यादीच्या अनुषंगाने एक विनंतिवजा मुद्दा पुढे मांडावासा वाटतो; तो हा की, कागद प्रसिद्ध करतांना याच्याबद्दल शक्य तेवढी तपशील-वार माहिती दिली तरच त्याचा उपयोग होऊ शकतो. वरील प्रथम उल्लेखित कागद छापतांना फक्त एक बाजूस वर " २ जिल्हेज " हे शब्द, दुसऱ्या बाजूस इंग्रजीत 24-2-1773 हे आंकडे आणि मथळा " १७७३ मधील कापडपेठेतील व्यापाऱ्यांची नांवे " एवढाच ७१ नांवाखेरीज मजकूर आहे. कागदांतील माहितीचा उपयोग करावयाचा तर ही माहिती कशाकरिता गोळा करण्यांत आली होती किंवा कोणत्या निमित्ताने नोंदण्यांत आली हे कळणे फार महत्त्वाचे असते. हा कागद ज्यांत छापला आहे त्या खंडाचे नांव ' पेशव्यांच्या रोजनिशींतील उतारे ' असे आहे. वाडांनी संपादित केलेले रोजनिशीचे खंड आहेत त्यांत अशा नुसत्या याद्या कोठे छापलेल्या नाहीत. विजयादशमीस नजराणे केले किंवा पोशाख दिले; कारकुनांस जकात माफ केली; देवांस अक्षत दिली; कुणबिणीस लुगडीं वांटलीं अशा कोणत्या तरी विशिष्ट प्रसंगानुसार या नोंदी रोजनिशीत केल्या जात असे वाड-संपादित रोजनिश्यांवरून दिसते. वाडांच्या कालानंतर अनेक वर्षांनी मुद्दाम सरकारी योजने-नुसार संपादिलेल्या पेशवे-दप्तरांतून निवडलेल्या कागदांच्या खंडांत आवश्यक प्रास्ताविक माहिती गाळून निव्वळ याद्या छापल्या आहेत ! यामुळे गैरसोय काय होते हे अगदी सहज कळण्यासारखे आहे. ' व्यापाऱ्यांची नांवे ' असे मोघम म्हटल्यामुळे हीं सर्व व्यापाऱ्यांची आहेत की काहीं निवडक मोठ्यांची

१. ' पेशवे दसरांतून निवडलेले कागद ', खंड १७, पृ. ६६.

हेत किंवा विशिष्ट प्रकारच्या व्यापार्यांची आहेत, हें कळून येत नाही. सेंच, 'कापड-पेठ' म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ काय ? हा मूळच्या कागदांतील बंद कीं संपादकांचा ? कागदांतील असल्यास कोणती विवक्षित पेठ किंवा कादा बाजार अभिप्रेत होता याबद्दल कांहीं निर्देश आहे काय ? तो संपाकांचा शब्द असल्यास त्यांस काय म्हणावयाचें होतें ? अशा अनेक शंका पस्थित होतात; त्यांचा ऊहापोह येथें करावयाचा नाही. विनंति एवढीच र्हे, अर्थव्यवहाराबाबत कागद आधीं थोडे; ते जर असे संपादिले तर जवळ-वळ निकामी ठरतात; तेव्हां हे संपादितांना शक्य तितकी माहिती देऊन ाळजीपूर्वक संपादावे.

नागर अर्थव्यवहार पुण्यासारख्या राजधानीच्या ठिकाणीं कोणता, कोणाच्या त्ती होता; यांत नवे कोण, जुने कसे मार्ग पडले, वगैरे विवेचन आर्थिक प्रवहाराच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें मानलें पाहिजे. हें आजच्या छापील ाधनांवरून करतांना किती उणीवा आहेत; काय अडचणी आहेत हें मीं ाडक्यांत दर्शविण्याचा प्रयत्न केला. सर्वे प्रकाशित साधनेंहि मीं काळजी-वंक पाहिलीं आहेत असा माझा दावा नाही. माझा उद्देश स्वतः कांहीं व्यानें ऐतिहासिक सांगावे हा नाही, तर आर्थिक घडामोडींच्या अभ्यासकाची ण्टि कशा प्रकारची असते, त्यास काय हवें असतें हें ढोबळ उदाहरणांवरून र्शवावे एवढाच आहे, आणि म्हणूनच अशा कागदांचें संपादन आणि संक-जाचें महत्त्व वगैरे गोष्टींकडे मीं येथें लक्ष वेधिलें.

आतां पुण्यांतील परंप्रांतीय सावकार व सराफ यांच्या व्यवहारांकडे ाह्नां वळू. आर्थिक व सामाजिक व्यवस्था व प्रक्रिया यांचें बदलतें स्वरूप ाहून त्या प्रश्नाचा एका निराळ्या तऱ्हेनें विचार करतां येईल. पुण्यांतील ाजराती समाजांतील जुन्या घराण्यांतील एक व्यासंगी गृहस्थ श्री. गोविंददास गोपाळदास शाह यांनीं १९५६ सालीं 'पुनाना श्री बारनात महाजननो तिहास' नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत गुजराती बाणी समाजांतील

१. शाह गोविंददास गोपाळदास, 'पुनाना श्री बारनात महाजननो इतिहास', पुणे, १९५६.

पोटजाती व त्यांची पुण्यांतील ज्ञातिव्यवस्था यांबद्दल बरीच महत्त्वाची माहिती मिळते. श्री. गोविंददास यांनी अठराव्या शतकांतील प्रसिद्धीस पावलेल्या या समाजांतील व्यक्तींच्याबद्दल जे कांहीं लिहिले आहे ते सर्व मराठी छापील कागदांवरूनच. परंतु त्यांनी ही माहिती एकत्रित करून शिवाय समाजविषयक आवश्यक माहिती पुरविल्यामुळे त्यांचा ग्रंथ फार उपयुक्त ठरतो. गुजराथेंतील सर्व प्रमुख शहरांत 'महाजन' नांवाच्या संस्था पूर्वकाळीं फार महत्त्वाच्या होत्या व कांहीं स्वरूपांत आजही त्यांचे अवशेष दिसून येतात. अर्थव्यवहाराचें नियमन परंपरागत पद्धतीनें करणाऱ्या अशा या 'महाजन' संस्था हिंदुस्थानांत एकोणिसाव्या शतकापर्यंत टिकून होत्या व त्या गुजरातेखेरीज इतरत्र कोठेंच नव्हत्या. या "महाजन" संस्थांची घटना व कारभार मुंबई जिल्हा गॅझेटियरमधील^१ वर्णनांवरून थोडक्यांत येणेप्रमाणें दिसतात : गुजराथेंत जवळजवळ सगळीकडे कारागीर व व्यापारी यांच्या आर्थिक संघटना अस्तित्वांत होत्या. कारागिरी व जात यांचा निकटचा संबंध असल्यामुळे कारागिरीची आर्थिक संघटना व त्या त्या जातींची पंचायत यांच्यांत सहसा फरक नसे. व्यापारी व्यवहारांबाबत मात्र सर्व मोठ्या शहरांतून बहुतेक महत्त्वाच्या व्यापारांत एकाहून अधिक जाती भाग घेत असत. ज्या समूहांत परस्परांत बेटीव्यवहार होतो तीच जात पंचायतीच्या दृष्टीनें जात. गुजरातेंत वाणीसमाजांत अनेक पोटजाती आहेत आणि शिवाय जैन वाणीहि व्यापारांत पूर्वापार महत्त्व पावलेले. तेव्हां अनेक समाज-समूह एकाद्या व्यवहारांत असल्यावर अर्थव्यवहाराचें नियमन करणारी संस्था व सामाजिक ज्ञाति-संस्था या निरनिराळ्या असण्याशिवाय गत्यंतर नाही. निरनिराळ्या महत्त्वाच्या व्यापारी व सावकारी व्यवहारांचें एकाद्या स्थलापुरतें नियमन करणारी सर्व जातींची मिळून जी संस्था तिला 'महाजन' म्हणत. व्यवहाराचे शिरस्ते ठरविणें, लवाद करणें, सरकार-दरबारीं दाद मागणें इत्यादि सर्व महत्त्वाचा कारभार 'महाजन' चालवीत असे. मोठ्या शहरीं अशा व्यापारी महाजन-संस्था अनेक असू शकत. लहान शहरांत घाऊक व्यापारी व सावकार यांची मिळून एकच महाजन-संस्था असे व तीस 'शहर

१, Gazetteer of the Bombay Presidency, vol. IV, 1879, pp.106-116

महाजन' म्हणत. महाजनचा नित्याचा कारभार प्रमुख प्रतिष्ठितांकडे असे. त्यांतल्या त्यांत एकाच घराणें मुख्य मानलें जाऊन त्या घराण्याच्या कुटुंब-प्रमुखास 'नगरशेठ' अशी पदवी असे. ही व्यवस्था बऱ्याच अंशी वंशपरंपरा असे. परंतु घराणें मोडकळीस आल्यास अगर दुबळें झाल्यास हे मान साहजिकच दुसरीकडे जात.

गुजराती वाणी समाज पुण्यास मोठ्या प्रमाणावर आल्यावर कांहीं कालानें येथेंहि महाजन, नगरशेठ इत्यादि संज्ञा व संस्था रूढ झालेल्या दिसतात. पण स्थलांतरानें परिस्थित्यनुरूप त्यांचें स्वरूप पार पाळटलें. तें कसें तें आतां पाहूं. प्रथम लक्षांत घेण्याची गोष्ट म्हणजे, वर मूळ गुजराथेंतील ज्या संस्था वर्णिल्या त्या प्रकारच्या महाजन-संस्था महाराष्ट्रांत या वेळेस अस्तित्वांत नव्हत्या. इतकेंच नव्हे तर महाजन शब्दाचा मूळचा अर्थहि मराठींत माहीत नव्हता. मोल्सवर्थच्या कोशांत महाजन शब्दाचे अर्थ खालीलप्रमाणें आहेत : "A virtuous or illustrious man; a merchant or trader; a hereditary officer in a village, kasha or city. His business is to superintend the trade of and to assist in collecting the tax from certain classes of traders." शेवटच्या अर्थाचा संबंध 'महाजनकी' या जुन्या महाराष्ट्रीय वतनाशीं उघड आहे. बारनात महाजनाच्या इतिहासकारास मराठीतील या अर्थाची व परंपरेची माहिती नसल्यामुळें मराठी कागदातील 'शेटचे-महाजन' या नेहमींच्या जोडीतील 'महाजन' म्हणजे गुजरातमधील महाजनसारखी संस्था असावी असा निष्कर्ष त्यांनीं काढला व यावरून गुजराती वाणी येथें फार पूर्वीच आले असें सिद्ध धरलें. खरा प्रकार असा दिसतो कीं, गुजराती वाण्यांचा प्रभाव येथील अर्थव्यवहारावर पडल्यानंतर देखील 'महाजन' संस्था अगर 'महाजन' शब्दाचा तसा अर्थ महाराष्ट्रांत रूढ झाला नाही.

पुण्यांतील बारनात महाजनच्या इतिहासावरून या संस्थेचें रूप दिसतें तें अनेक पोटजातींची सांघिक जाति-संस्था असे. गुजराती वाण्यांतील अनेक पोटजातींची मंडळी पुण्यास आली. कोणत्याच एका जातीच्या कुटुंबाची संख्या मोठी नव्हती. तेव्हां गुजरातेंत जातींतल्या जातींत होत जाणाऱ्या

अनेक सांघिक गोष्टींकरितां सर्व गुजराती वाणी पोट-जातींनीं मिळून कारभार करणें सोईस्कर ठरलें व सहजगत्या सामाजिक सहकार्यानिं काम करण्याच्या त्यांच्या संवयीनुसार ही महाजन अस्तित्वांत आली. यांतील एक बाब विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. भोजनें वगैरेकरितां सर्व पोट-जातींचा मिळून एक समाज गणला गेला, तरी बेटीव्यवहाराबाबत पोटजातीचे निबंध पाळले गेले. यामुळें लग्नसंबंधाकरितां मूळ स्थानाशीं संबंध टिकून राहिले. तसेंच, अनेक पोटजातींच्या व्यक्तींनीं एकत्र येऊन बनविलेल्या या 'महाजन' संस्थेचें स्वरूप केवळ सामाजिक व धार्मिक असेंच राहिलें. सगळ्यांचें मिळून देवस्थान चालविणें; ज्ञातिकार्याकरितां सामूहिक सोय करणें; सर्वसाधारण रिवाजपालनावर देखरेख ठेवणें, इत्यादि जात-पंचायतीचीं कार्ये आणि तत्सम घटना व अधिकार या 'महाजन' चे दिसतात. कोणत्याच प्रकारचा आर्थिक व्यवहार 'महाजन' कडे नव्हता.

गुजराती वाणी कोणत्याहि व्यवहारांत येथें कितीहि प्रभावी झाले तरी एकादा व्यवहार पूर्णपणें त्यांचे हातीं आला असें कधीं झालें नाहीं. अर्थव्यवहाराचें नियमन करूं लागण्यास सर्वांची संमति व राजसत्तेचें साहाय्य हीं दोन्ही आवश्यक आहेत. अर्थव्यवहाराचें नियमन करणाऱ्या जुन्या संस्था येथें नव्हत्या. येथील राज्यकर्त्यांसहि त्यांबद्दल कांहीं माहिती नसावी, शिवाय याबद्दल विशेष विचार करण्याइतकें अर्थव्यवहाराकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. म्हणून अनेक जातींच्या विशिष्ट अर्थव्यवहाराचें नियमन करणारी संस्था पुण्यास अगर महाराष्ट्रांत इतरत्र अस्तित्वांत आली नाहीं. पुण्यांतील गुजराती 'महाजन' संस्थादेखील गुजराती वाणी पोट-जातींचें सांघिक सामाजिक कार्य करणारी संस्था एवढ्यापुरतीच मर्यादित राहिली; आणि म्हणून 'महाजन' हा शब्दहि गुजराथेंतील रूढ अर्थी महाराष्ट्रास अपरिचित राहिला.

व्यापारी व सावकार 'महाजनां'च्या प्रमुखास नगरशेठ अशी संज्ञा व मान गुजराथेंत असे. महाराष्ट्रांत याहि पदवीचें अस्तित्त्व सार्वत्रिक आढळांत येत नाहीं. पुण्यांत जवळजवळ शंभर वर्षे ही पदवी मात्र रूढ होती असें दिसतें. किरकोळ उल्लेखांची जुळणी करून तिचा जो इतिहास दिसतो तोहि उद्बोधक आहे. नगरशेठ घराण्याचा निर्वंश झाल्यामुळें या पदवीचा लोप होऊन पंधरा

वर्षे लोटली असा गॅझेटियरमधील सन १८८५ चा उल्लेख आहे.^१ या उल्लेखा-
वरून पुण्यात कोणीतरी व्यक्ति 'नगरसेठ' म्हणून १८७० पूर्वी ओळखली
जात असे, असे सिद्ध होते. पण याला सुरवात केव्हां व कशी झाली असावी
याचा कांहीं पुरावा प्रसिद्ध असल्याचे मला माहीत नाही. या प्रश्नाची चर्चाहि
कोणी केलेली दिसत नाही. जुन्या कोणत्याहि प्रकाशित कागदांत कोणा
व्यक्तीचा 'नगरसेठ' हें उपपद जोडून उल्लेख केल्याचे मी पाहिलेले नाही.
पुण्याचे पहिले नगरसेठ दुल्लभसेठ गोविंदजी असे समजले जाते. दुल्लभ-
सेठजींचे अनेक उल्लेख प्रसिद्ध केलेल्या कागदांत आहेत; यांतील बरेच श्री.
गोविंददास यांनी आपल्या पुस्तकांत प्रकाशित केले आहेत. सर्वत्र दुल्लभसेठ
गोविंदजी याहून दुसऱ्या नांवाचा कोणत्याच प्रकारचा उल्लेख नाही. दुल्लभसेठ
हे पुण्याचे नगरसेठ हें समजण्यास एकच पुरावा उपलब्ध असल्याचा दिसतो
तो म्हणजे मेणवळी दप्तरांतील खुद्द सेठजींचें नानांस लिहिलेले एक पत्र^२
छापले आहे तें. त्यांतील मजकूर असा : "स्वामींनीं सेवकाची प्रतिष्ठा
वाढवून लौकिकास आणलें. तेणेंकरून रामेश्वरापासून लाहोरपावेतों साव-
कारेयात जायतात कीं पुण्यांत नगरसेठ दुल्लभसेठ आहे. त्यास हें स्वरूप
राहिलें पाहिजे. म्हणोन हरएक देशीचे सावकार पुण्यांत आहेत व येतात.
त्यांचे स्वरूपाप्रमाणें आदर करून, सर्वांस समाधान राखोन व्यवहार तंटे
संभाळावे लागतात. त्यास निर्लोक्ये सरकार चाकरी होते. हें जाणोन
स्वामींनीं टांकसाळांवर उत्पन्न करून दिले आहे. त्या प्राप्तीमध्ये प्रतिष्ठा
खर्च याचा मात्र निर्वाह होतो."

खुद्द नानांस लिहिलेल्या विनंतिवजा पत्रांत त्यांस न मानवणारें अगर
पटणारें विधान केलें जाण्याचा संभव नाही. तेव्हां लौकिकदृष्ट्या नगरसेठ म्हणून
दुल्लभसेठजी पत्र लिहिल्यावेळीं ओळखले जात होते असे मानण्यास हरकत
नाहीं. तसेच परस्थांचा मान करणें वगैरे गुजरातेतील महाजन-नगरसेठ

१. Gazetteer of Bombay Presidency, vol. XVIII, (Poona), Part II, p. 173.

२. इतिहास-संग्रह, सं. द. वा. पारसनीस, १९१३-१४, 'ऐतिहासिक टिपणें'; भाग ६,
(मेणवळी दप्तरांतील कागद), पृ. २८.

यांचीं कांहीं कर्तव्यं ते पार पाडीत होते, इतकेंच नव्हे तर याकरितां नानांनीं त्याजकडे कांहीं किंफायतशीर व्यवहार सोंपविले होते, हेहि खरें असावें. परंतु महत्त्वाचा फरक असा कीं, पुण्यास सरकारनें प्रयत्न करून अगर सर्व व्यापारी वगैरे जमातीनें एकत्र येऊन कांहीं निश्चित संस्था उभारली, व्यवस्था केली किंवा पदवी निर्मिली असें म्हणण्यास कांहींच पुरावा नाही.

मग दुल्लभशेठजींस लौकिकदृष्ट्या तरी नगरशेठ कसे मानूं लागले असावे ? श्री. गोविंददास यांच्या पुस्तकांत, पान ५२ वर, बारनात महाजनचा एक जुना ठराव उद्धृत केला आहे. त्यांत, “आपणा महाजनमां जमणवार वगैरेनी रजा असलमां दुल्लभशेठनी लेवाती हती’ असा मजकूर आहे. या नोंदीवरून हें सिद्ध होतें कीं, दुल्लभशेठ केवळ एक मोठे सावकार होते, एवढेंच नव्हे तर गुजराती समाज जेव्हां प्रथम संघटित होण्याइतका बहुसंख्य झाला तेव्हां दुल्लभशेठजी अधिकृतरीत्या समाजप्रमुख मानले गेले. यापुढें हें सहज घडलें असावें कीं सर्व व्यापारी समाजाच्या व महाजनांच्या प्रमुखास नगरशेठ म्हणण्याच्या गुजरातेतील प्रघातास अनुसरून प्रथम गुजराती वाणी समाज दुल्लभशेठजींस नगरशेठ म्हणूं लागला; दुल्लभशेठहि परंपरागत वळणामुळें परस्थांची सरबराई करणें, तंटे तोडणें वगैरे अधिकार आपणांकडे मानून करूं लागले व इतर कोणास यांत कांहीं बोचण्यासारखें नव्हतें. सरकारास हें सहाय्यकारक व गुजराती वाणीसमाजहि महत्त्वाचा, तेव्हां दुल्लभशेठ लौकिक दृष्ट्याहि नगरशेठ बनले. सहजगत्या ही गोष्ट झाली. असेंच हें नगरशेठचें स्थान जवळजवळ शंभर वर्षे पुढेंहि टिकलें. पण महाराष्ट्रांतील परिस्थितीमुळें याहून दुसरें कांहींच झालें नाही. एणेंप्रमाणें ‘महाजन’ व ‘नगरशेठ’ या संज्ञा गुजरातेतून तेथील समाजाबरोबर महाराष्ट्रांत आल्या, पण त्यांचें येथें रूपांतर झालें व स्थानिक अर्थव्यवहारावर त्यांचा कांहीं विशेष प्रभाव पडला नाही.

याहून जास्त व व्यापक मूलभूत विचार करण्यासारखे अनेक प्रश्न आहेत. त्यांतील एकदोहोंकडे केवळ लक्ष वेधून हा निबंध संपवितों. वर कांहीं सावकार-व्यापारी वगैरेच्या याद्यांचा उल्लेख केला. यांतील बहुतेक नांवें महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींतील व्यक्तींचीं दिसतात; कांहीं थोडींच

गुजराती वगैरे महाराष्ट्राबाहेरून नवीनानें आलेल्यांचीं आहेत. महाराष्ट्रांतील व्यापारी-सावकार यांचा व्यवहार इतरांच्या मानानें मोठ्या प्रमाणावर वाटतो. तेव्हां पुढील काळांत ते टिकून राहू शकले नाहींत याची कारण-मीमांसा करणें महत्त्वाचें आहे. मराठी सावकारांनीं मुख्यतः सरकारासच कर्ज दिलीं काय ? सरकारी सावकार म्हणून मिळालेल्या संधीचा फायदा घेऊन त्यांनीं इतर हुंड्यांच्या व सराफी, पोतनिशी व्यवहारांत आपला जम बसविला नाहीं का ? मराठे राज्यकर्ते म्हणून सर्वत्र हिंदुस्थानभर असतां आपल्या पेढ्या व त्यांचे संबंधित यांचें जाळें सर्वत्र पसरण्याचे त्यांनीं उद्योग केले कीं नाहीं ? त्यांच्या एकंदर व्यवहाराचें स्वरूप नेहमींच एकांगी व सरकारी कारभारावर अवलंबून असें राहिलें कां ? असे अनेक प्रश्न या घटनेमधून उत्पन्न होतात. बिपळूणकर, दीक्षित, पटवर्धन इत्यादि सावकारी वहा्यांचा अभ्यास आजवर त्यांतील नोंदींचें स्वरूप, विशिष्ट संज्ञांचा अर्थ अगर व्यवहाराची उकल या गोष्टी समजावून घेण्यापुरताच झाला आहे. एकंदर महाराष्ट्रीय सावकारी व्यवहाराचें तत्कालीन क्षेत्र व कालानुक्रमें यांत व व्यवहारांच्या प्रमाणांत पडत गेलेले फरक यांची एकंदर प्रगति व विगति व त्यांचीं कारणें यांकडे लक्ष द्यावयास पाहिजे. इतिहासाच्या ओघांत सर्व प्रकारचीं स्थित्यंतरे सारखीं घडून येतातच; त्यांतूनहि सातत्य राखण्यांत गुणोत्कटता दिसून येते. गुजराथी वाणी समाजानें अनेक शतके आर्थिक व्यवहारांतील आपली कुशलता निरनिराळ्या प्रदेशांत हरएक राजवटींत दाखविली. महाराष्ट्रीय सावकार जे पुढें आले ते केवळ विशेष अनुकूल परिस्थिति म्हणून, काहीं व्यवहारापुरते. ही परिस्थिति पालटली तेव्हां सर्व संपलें, असा हा वेळावा दिसतो. यांतील भ्रम शोधलें पाहिजे व त्यावरून काय तो घडा शिकला पाहिजे.

याहून महत्त्वाचा प्रश्न समग्र मराठशाहीच्या आर्थिक पायाचा. किंवा आत्यंतिक भारता बोलान्याचें म्हणजे हीस क्षरा पाया होता कीं नाहीं ? कां ती केवळ विनबुडाची होती ? सरकारी, खाजगी, लष्करी, राजकारणी अशा सर्व प्रकारच्या कागद-संग्रहांत एक प्रकारचे उल्लेख हमखास सांपडतात; ते म्हणजे कर्जाविषयीं. केतकर विनोदानें म्हणत असत कीं, मराठ्यांच्या मोहिमांचें मूळ सावकारांच्या तमाघांत शोधलें पाहिजे ! यानी

बाजीराव कर्जाच्या भारामुळे ब्रह्मोद्वस्वामीपुढे कसा नमत असे याबद्दलचें राजवाड्याचें निवेदन प्रसिद्ध आहे. पण या बाबीचा जास्त खोलवर विचार व्हावयास हवा. हीं कर्जे कधींच कां फिटलीं नाहीत ? पुढील वसुलाच्या भरंवशावर आधींच रकमेची उचल करावयाची, असे सर्वांचेच व्यवहार सदैव कसे राहिले ? यांचा शास्ता, नियंता कोणी नव्हताच काय ? यांतहि स्वराज्य व चौथाई सरदेशमुखीचा मुलूख यांतील फरक लक्षांत आणला पाहिजे. या दुसऱ्याबाबत आमची राजकीय जबाबदारी कांहीं नव्हती व आमचा आर्थिक कारभारहि कमालीचा गैरव्यवस्थेचा व परिणामी रयतेस अत्यंत जुलुमाचा होता हें खरें आहे कां ? अजूनहि मराठ्यांच्या सत्ताविस्ताराची दुसरी बाजू, अन्य भारतीयांची बाजू, आमच्या लक्षांत येऊं लागलेली नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा व्यापक विचार करावयाचा तर ही लक्षांत घेणें अतोनात जरूरीचें आहे. आम्हांस सगळीकडे 'लुटारू' कां म्हणतात ? आमच्या अर्थव्यवहारानें या नामाभिधानाला आम्ही खरोखर पात्र झालों कां ? व आमच्या सत्ताविस्ताराच्या आर्थिक पायामुळेंच आमच्यांतील मिरासदारी वृत्ति, ऐदीपणा, गैरहिशेबीपणा हे आजचे अनेक दुर्गुण उत्पन्न झाले काय ? इत्यादि व्यापक प्रश्न विचारार्ह आहेत.

सऱ्या अर्थी अजून आमच्या आर्थिक इतिहासाच्या लेखनास सुरुवातच झालेली नाही. लोकसंख्या, शहरें, व्यापार, शेतकी व औद्योगिक उत्पादन यांचें मापन; चलन, किमती इत्यादींतील उलाढाली; राज्याचे आर्थिक व्यवहार व त्यांचे खाजगी व्यवहाराशीं संबंध या सर्वांबाबत प्रथम साहित्याची जुळणी व नंतर संगतवार इतिहासलेखन या सर्वांचा अजून उपक्रम व्हावयाचा आहे. तुरळक नोंदी अगर टिपणें यातून अधिक कांहीं झालेलें नाही. हें पुढील कार्य करावयाचें त्याचें स्वरूप, त्यांतील अडचणी, त्याचें महत्त्व लक्षांत यावें या दृष्टीनें मी आजचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. इतिहास आर्थिक दृष्टीनें परीक्षिला गेल्याखेरीज त्याचें भर्म कळावयाचें नाही, त्यांतून खरा बोध घेतां यावयाचा नाही अशी माझी समजूत आहे. म्हणून या उपेक्षित दालनास सज-विण्याची खटपट करावी अशी सर्व अभ्यासकांस मी कळकळीनें विनंति करतो.

परिशिष्ट

(पृष्ठ १० वर उल्लेखिलेला कागद)

Poona Daftar पेशवे प्रांत अजमास पुणे इ. स. १७६४-६५
रुमाल नंबर ४९६

श्री

तेरीज घरे येकंदर पुणे स्वारी राजश्री पंतप्रधान
सु। खमस सितैन भयां व अलफ

पेठ	अज घरे सुमारें	मोगलाचे दंग्यांत वाचली	नवीन तयार जाहाली	जागा रिकाम्या आहेत	छपरबंदी घरे आहेत
कसबा पुणे	९२३	५५०॥	१४७	६१॥	१६४
पेठ रविवार	१३३५	१५३॥	२२१॥	१२६	८३४
पेठ सोमवार	३७२	१३४	३७	५४	१४७
पेठ मंगलवार	२४३	३५	२	४०	१६६
पेठ बुधवार	४६४	६०	२३०	५५	११९
पेठ गुरुवार	७२२	५२	४१	६०	५६९
पेठ शुक्रवार	६९०	११७	९६	८१	३९६
पेठ शनिवार	३७४	९९	१४०	६०	७५
पेठ न्याहाल					
ऊर्फ नागेश	११०	३९	८	२३	४०
पेठ गंज	४९३	९५	१६	६७	३१५
पेठ गणेश	३७२	४३	३	४४	२८२
हसमपुरा व कारकूनपुरा मिलोन	८७	२२	१२	१७	३६
मुसाफरजंग पुरा	११०	३	०	५२	५५
	६,२९५	१,४०३	९५३॥	७४०॥	३,१९८

बाजीराव कर्जाच्या भारामुळे ब्रह्मोद्वस्वामींपुढे कसा नमत असे याबद्दलचें राजवाड्याचें निवेदन प्रसिद्ध आहे. पण या बाबीचा जास्त खोलवर विचार व्हावयास हवा. हीं कर्जे कधींच कां फिटलीं नाहीत? पुढील वसुलाच्या भरवशावर आधींच रकमेची उचल करावयाची, असे सर्वांचेच व्ययहार सदैव कसे राहिले? यांचा शास्ता, नियंता कोणी नव्हताच काय? यांतहि स्वराज्य व चौथाई सरदेशमुखीचा मुलूख यांतील फरक लक्षांत आणला पाहिजे. या दुसऱ्याबाबत आमची राजकीय जबाबदारी कांहीं नव्हती व आमचा आर्थिक कारभारहि कमालीचा गैरव्यवस्थेचा व परिणामी रयतेस अत्यंत जुलुमाचा होता हें खरें आहे कां? अजूनहि मराठ्यांच्या सत्ताविस्ताराची दुसरी बाजू, अन्य भारतीयांची बाजू, आमच्या लक्षांत येऊं लागलेली नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा व्यापक विचार करावयाचा तर ही लक्षांत घेणें अतोनात जरूरीचें आहे. आम्हांस सगळीकडे 'लुटारू' कां म्हणतात? आमच्या अर्थव्यवहारानें या नामाभिधानाला आम्ही खरोखर पात्र झालों कां? व आमच्या सत्ताविस्ताराच्या आर्थिक पायामुळेंच आमच्यांतील मिरासदारी वृत्ति, ऐदीपणा, गैरहिशेबीपणा हे आजचे अनेक दुर्गुण उत्पन्न झाले काय? इत्यादि व्यापक प्रश्न विचारार्ह आहेत.

खऱ्या अर्थी अजून आमच्या आर्थिक इतिहासाच्या लेखनास सुरुवातच झालेली नाही. लोकसंख्या, शहरें, व्यापार, शेतकी व औद्योगिक उत्पादन यांचें मापन; चलन, किंमती इत्यादींतील उलाढाली; राज्याचे आर्थिक व्यवहार व त्यांचे खाजगी व्यवहाराशीं संबंध या सर्वांबाबत प्रथम साहित्याची जुळणी व नंतर संगतवार इतिहासलेखन या सर्वांचा अजून उपक्रम व्हावयाचा आहे. तुरळक नोंदी अगर टिपणें याहून अधिक कांहीं झालेलें नाही. हें पुढील कार्य करावयाचें त्याचें स्वरूप, त्यांतील अडचणी, त्याचें महत्त्व लक्षांत यावें या दृष्टीनें मी आजचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. इतिहास आर्थिक दृष्टीनें परीक्षिला गेल्याखेरीज त्याचें भर्म कळावयाचें नाही, त्यांतून खरा बोव घेतां यावयाचा नाही अशी माझी समजूत आहे. म्हणून या उपेक्षित दालनास सज-विण्याची खटपट करावी अशी सर्व अग्यासकांस मी कळकळीनें विनंति करतो.

परिशिष्ट

(पृष्ठ १० वर उल्लेखिलेला कागद)

Poona Daftar पेशवे प्रांत अजमास पुणे
रुमाल नंबर ४९६

इ. स. १७६४-६५

श्री

तेरीज घरे येकंदर पुणे स्वारी राजश्री पंतप्रधान
सु। खमस सितैन मया व बलफ

पेठ	अज घरे सुमारें	मोगलाचे दंग्यांत वाचली	नवीन तयार जाहाली	जागा रिकाम्या आहेत	छपरवंदी घरे आहेत
कसबा पुणे	९२३	५५०॥	१४७	६१॥	१६४
पेठ रविवार	१३३५	१५३॥	२२१॥	१२६	८३४
पेठ सोमवार	३७२	१३४	३७	५४	१४७
पेठ मंगलवार	२४३	३५	२	४०	१६६
पेठ बुधवार	४६४	६०	२३०	५५	११९
पेठ गुरुवार	७२२	५२	४१	६०	५६९
पेठ शुक्रवार	६९०	११७	९६	८१	३९६
पेठ शनिवार	३७४	९९	१४०	६०	७५
पेठ न्याहाल					
ऊर्फ नागेश	११०	३९	८	२३	४०
पेठ गंज	४९३	९५	१६	६७	३१५
पेठ गणेश	३७२	४३	३	४४	२८२
हसमपुरा व कारकूनपुरा					
मिलोन	८७	२२	१२	१७	३६
मुसाफरजंग पुरा	११०	३	०	५२	५५
	६,२९५	१,४०३	९५३॥	७४०॥	३,१९८

महाराष्ट्र कृषिजीवन सांख्यिकीय दर्शन।

शेतीची खात्याच्या अगर् इतर सरकारी अहवालांतून शेतीविषयक जी आकडेवार माहिती प्रसिद्ध होते ती बहुतेक जिल्हा पातळीपर्यंतची असते. नियोजनाचा ज्या वेळी खालपासून आपण विचार करूं लागतो त्या वेळी शेतीच्या विविध अंगोपांगांची तपशीलवार व आकडेवार माहिती यापेक्षा खालच्या पातळीवर जाणून घेणे अवश्य होते. नियोजकांची ही गरज काही प्रमाणात पुरी ठहावी या हेतूने या पुस्तकात शेती-विषयक व अन्य संबंधित बाबीसंबंधाने तालुका पातळीपर्यंतची आकडेवार माहिती दिली आहे.

शेतीचे क्षेत्र, लोकसंख्या, पाणीपुरवठ्याची साधने, बागायत क्षेत्र व पिके, बाजारपेठा, वाहतुकीचे मार्ग व साधने, पशुधन, जंगल-खनिज संपत्ति, शेतीची अवजारे इत्यादि गोष्टींची तालुकावार आकडेवार माहिती या पुस्तकात दिलेली आहे. तसेच प्रत्येक जिल्ह्याचा वेगळा व सर्व महाराष्ट्राचा एक असे एकूण २६ नकाशे या पुस्तकात दिलेले आहेत.

किंमत रु. १५

मराठी प्रकाशन ८ वें (छापत आहे)

नागाव

नागाव या अलिबाग तालुक्यातील गावाचे, सन १८५३ पर्यंतचे ऐतिहासिक, आर्थिक व सामाजिक चित्र या पुस्तकात श्री. डॉ. वि. आवळमकर यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या आधारे रेखाटले आहे. एका खेडेगावाचे ऐतिहासिक काळातील समग्र जीवन दर्शविणारे हे पुस्तक अभ्यासकांस व सामान्य वाचकांस उपयुक्त ठरेल.

गोखले अर्थशास्त्र संस्थेच्या मराठी प्रकाशनासाठी पॉप्युलर बुकडेपो,
लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७ यांजकडे पत्रव्यवहार करावा.

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, मराठी प्रकाशने

किंमत

१. पुर्ण जिल्ह्यांतील फळांची पैदास व विक्री
लेखक : व. रा. गाडगीळ, वा. रा. गाडगीळ
[आवृत्ति संपली आहे] व. १००
२. महाराष्ट्रातील मोटार वाहतूक
लेखक : व. स. गाडगीळ, ल. वि. मोगटे
[आवृत्ति संपली आहे] व. ०५०
३. आर्थिक घडामोडी
लेखक : व. रा. गाडगीळ, नी. वि. सोवनी व. ८००
४. पंचवार्षिक योजनेचे समीक्षण
लेखक : व. रा. गाडगीळ व. ०५०
५. महाराष्ट्राची ग्रामीण समाजरचना
लेखक : वि. म. दांडेकर, म. भा. जगताप व. २५०
६. महाराष्ट्रकृषिजीवन : सांख्यिकीय दर्शन
आकार ९" x ११ $\frac{३}{४}$ " • २१२ पृष्ठ • २६ नकाशे व. १५००

वितरक :

पॉप्युलर बुक डेपो

लॅमिग्टन रोड, मुंबई ७

